

HEGEL'İN EFENDİ KÖLE DİYALEKTİĞİNİN BARBARA KRUGER'İN ESERLERİNDE BAĞIMLI VE BAĞIMSIZ ÖZBİLİNÇ GÖSTERGELERİ İLE ÇÖZÜMLENMESİ

Doç. Dr. Tuba GÜLTEKİN*
Ezgi TOKDİL**

ÖZET

Araştırmada Hegel'in bilinç ve özbilinç kavramları üzerinden Efendi-Köle diyalektiği analiz edilerek mutlaklaşma, özgürleşme ve kendinin bilincinde olma durumları Hegel'in tarih yorumu etkisinde incelenmektedir. Ardından sanat alanında özbilincin devreye girdiği dönem ve sanat yaratımlarında eleştirel söylem dili araştırmaya dahil edilerek, sanatçının kendisi etrafındaki gerçeklik karşısında geliştirdiği farkındalık ve ortaya konulan sanat eserleri ile bilinçli bir başkaldırı gerçekleştirilmesi ve bunun sanat tarihindeki yansımaları olan farklı dönemlere ait sanat hareketleri eleştirel bilinç odağında yeniden yorumlanmaktadır. Bu farkındalığa bir başkaldırı niteliği taşıyan feminist söylem dili ve eleştirel bilincin sanat alanında göstergeleri Barbara Kruger örneğinde analiz edilmektedir. Barbara Kruger'ın çalışmaları Hegel'in Efendi-Köle diyalektiği bağlamında incelenerek örnekleme alınan çalışmalar ve mekan tasarımları ile yazı-görsel figürlü kolaj tasarımları bağımlı ve bağımsız özbilinç göstergeleri ile çözümlenmektedir. Araştırmanın yöntemi evren ve örneklem üzerinde yapılan betimsel bir araştırmadır. Benzeşim modelinden yararlanılan araştırmada ilişkiyel tarama modelinde karşılaştırma türü tarama yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hegel, Efendi-Köle Diyalektiği, Barbara Kruger, Feminist Söylem, Eleştirel Bilinç, Özbilinç

*Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Resim-İş Öğretmenliği Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
tp.gulteкин@gmail.com

**Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir / TÜRKİYE
ezgi.tokdil@gmail.com

THE ANALYSIS OF HEGEL'S MASTER-SLAVE DIALECTIC IN BARBARA KRUGER ARTWORKS VIA DEPENDENT AND INDEPENDENT SELF-CONSCIOUSNESS INDICATORS

Assoc. Prof. Dr. Tuba GÜLTEKİN*
Ezgi TOKDİL**

ABSTRACT

The paper starts with an attempt to analyze Hegel's master-slave dialectic on the basis of the concepts of consciousness and self-consciousness within the context of Hegel's interpretation of history, accompanied by major terms such as absolutism, liberation and self-consciousness. The next step to take is to include the moment self-consciousness steps in the field of art, as well as critical discourse in artistic creations; in order to pave the way for a reinterpretation of the following-regarding critical consciousness as focus: 1. The awareness that the artist develops against the reality surrounding her/him, 2. To put a rebellion into practice via the art works performed, and, 3. The major movements in art belonging to the different eras of art history, which are reflections of the mentioned rebellion. The further analyses in the field of art include feminist rhetoric as a rebellion to the awareness mentioned, along with language and critical awareness in the sample of Barbara Kruger. Analyzing Barbara Kruger's works within the context of Hegel's master-slave dialectic provides us with the possibility of examining sampled works, space designs and collage designs with the written-visual figures, with regard to dependent and independent self-consciousness indicators. The method of research is a descriptive study on the basis of universe and of the sample. In the study, using the affinity model, the comparison type screening method was used in the relational screening model.

Key Words: Hegel, Master-Slave Dialectic, Barbara Kruger, Feminist Discourse, Critical Consciousness, Self Consciousness

*Dokuz Eylül University, Buca Faculty of Education, Department of Painting-Crafts, İzmir / TURKEY
tp.gulteкин@gmail.com

**PhD Candidate, Dokuz Eylül University, Institute of Educational Sciences, Department of Fine Arts Education, İzmir / TURKEY
ezgi.tokdil@gmail.com

1. GİRİŞ

Hegel, Efendi-Köle diyalektiğinde varoluşsal süreci bağımlı ve bağımsız özbilinçler kavramlarıyla ifade etmiştir. Ona göre, toplumsal yapı içerisinde insan ya efendi konumunda ya da köle konumunda yer almaktadır. Efendi kendisi ve etrafındaki dış gerçeklik karşısında farkındalık geliştirerek öteki (köle) ile savaş içerisine girmiş ve savaştan çekilmeyerek köle üzerinde üstünlük elde etmiştir. Köle ise hayatta kalma korkusuyla bu savaşta geri adım atan ve efendinin üstünlüğünü kabul eden insandır.

Tarihsel olarak geçmiş incelendiğinde gerek toplumsal yapılar ve yönetim biçimleri, gerekse sosyal alanlar Hegel'in efendi ile köle ilişkisinin farklı göstergelerini sunmaktadır. Toplumsal sınıf farklılıklarının yanında kadın erkek ilişkilerine bakıldığında da söz konusu diyalektik yaklaşım eskiden olduğu gibi bugün de geçerliliğini korumaktadır. Hegel'in de ifade ettiği gibi taraflardan biri köle diğeri efendi rolünü üstlenmekte ve bir diğeri üzerinde üstünlük mücadelesine girilerek onu ötekileştirme, soyutlama, dışlaştırma ve özbilincini bastırma yoluna gitmektedir. Kökleri 17. yüzyıl Fransa'sına kadar uzansa da kadın erkek eşitliği konusunda en önemli başkaldırıları ve eylemler 19. ve 20. yüzyılda gerçekleşmiş ve feminizm felsefeden sanata kadar her alanda eleştirel bir bilinç yapısının ve varoluş hakkında farkındalık geliştirmenin savunusunu yapmıştır.

Sanat alanında da postmodern süreç olarak adlandırılan dönemde feminist sanatçılar bu yönde farklı girişimler içerisine girmiş ve eserler üretmişlerdir. Bu sanatçıların bazıları, feminizm akımının temel savunusunda olduğu gibi kadına atfedilen temel rolleri reddetme ve onun özgür olmadığını meşru gösterecek düzenlemeleri yıkma yolunda çalışmalar yaparken, diğerleri kadının erkek egemen dünyadaki konumu ve onun nasıl temsil edildiği, bilincin nasıl bastırıldığı ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu sanatçılar arasında Barbara Kruger, eleştirel söylem dili ve yazı ile görseli bir araya getirdiği afiş ve kolajlarıyla önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmanın üçüncü bölümünde örnekleme alınan Barbara Kruger çalışmaları üzerinde feminist hareketin somut göstergeleri ayrıntılı olarak incelenmektedir.

2. HEGEL VE EFENDİ KÖLE DİYALEKTİĞİ

Hegel Efendi-Köle diyalektiği üzerine düşüncelerini bilinç ve özbilincin doğuşu sorunundan yola çıkarak açıklamaktadır. Hegel'e göre kendi bilincinde olan bir varlık olarak insan özbilinçtir ve bu nedenle de bilinç özbilinçten önce var olur (Bumin, 2010, s. 28). "Varlığın sözle açıklamasının, özbilinç aşamasından önce gelen bu ilk aşamasında varlık, henüz, daha sonra özbilincin işe karışması yoluyla doğacak olan özne-nesne karşıt terimleriyle kavranacağı gibi, insansız, nesnel dış dünya, ya da doğa değildir" (Bumin, 2010, s. 28). Hegel'e göre insan varlığı edilgen bir şekilde seyrettiğinde onu değiştiremez, yalnızca nesnede erir. "Burada insan, ne kendi seyretme edimini, ne de diğer yönleriyle kendini düşünemez...İnsanı 'ben' demeye götürecek olan, onu yalnızca varlığı açıklamaya /açınlamaya iten bu seyirsel tavır değil, ..istektir" (Bumin, 2010, s. 29). İstek yoluyla insan kendine geri dönebilir ve bu nedenle istek özbilincin zorunlu bir önkoşulu ve ona giden yolun başlangıcıdır. İnsan 'ben' demeye başladığında ve bunu istediğinde

Hegel'in ünlü Efendi- Köle diyalektiği ortaya çıkmaktadır. Yani 'ben' diyen bilinç kendi kendisinin farkına varmıştır ve böylelikle özbilincinin konumuna gelmeyen insanlar üzerinde üstünlük elde etmiştir. Ancak köle olarak ifade edilen insanlar da özbilince sahiptir. Bumin'e göre, "İstek yalnızca insanı kendine geri döndürerek 'ben' demesini sağlamaz, ayrıca nesneyi yalnızca seyretmemesini, onun üzerinde etkide bulunmasını, ona ulaşım tüketmesini, onu kendinin sanmasını sağlar" (2010, s. 29).

Hegel diyalektiğinde insan ya efendi ya da köle durumundadır. Köle ile efendi arasındaki fark ilkinin yalnızca kendi üzerinde bir özbilince sahip olması, diğerinin dış gerçeklik karşısında bunu duyumsaması ve bunu değiştirmesidir. Böylece ona verili olan dış gerçeklik insanın bilincinde olumsuzlanır ve bu nesnel gerçeklik bilinçte yeni bir gerçeklik yaratarak, bu yeni gerçekliği içselleştirir, kendi öznel gerçekliğini yaratır. Bu nedenle Hegel'e göre insanı yani "özbilinci yaratan istek böyle bir kendini kabul ettirme isteği ve ondan kaynaklanan eylemdir" (2010, s. 31). Dolayısıyla iki farklı bilinç ortaya çıkmaktadır; "biri özü kendi-için-olmak olan bağımsız bilinç, öteki ise özü bir başkası için yaşamak ya da var olmak olan bağımlı bilinçtir; birincisi Efendi, ikincisi Köledir" (Hegel, 2004, s. 136'dan aktaran Kiraz, 2011, s. 155). Kiraz'ın aktarımıyla; "... ben öteki'yi yok etmemek zorundadır. Hegel'in tanınmayı ve tanınmanın diyalektik yapısını ele aldığı 'Köle Efendi Diyalektiği'nde de Efendi Köle'yi öldürmez. Çünkü Efendi 'bağımsız bir özbilinc' olmayı Köle'nin 'bağımlı bir özbilinc' olarak var olmasına borçludur" (Hegel, 2004, s. 136'dan aktaran Kiraz, 2011, s. 155).

Görüldüğü gibi köle varoluşu ile bütünleşir, yani dış gerçekliği, nesnel varlığı edilgen bir şekilde seyretmektedir. Efendi ise verili gerçekliği aşmayı seçen kişidir. Verili gerçekliğin aşılması için eyleme geçmek aynı zamanda dolaylı olarak bilinçler arasında bir savaş da doğurur ve savaş sonucunda iki taraftan biri mutlaka kendini geri çekerek kölelik durumunu kabul eder. "Hegel'e göre, 'kendini kabul ettirme' isteğinin yol açacağı eylem, bilinçler arası ilişkinin bu aşamasında, savaştan başka bir şey olamaz. O halde, ... özbilincin doğuşu kaçınılmaz olarak özbilinçler arası ilişkiden geçecek ve bu ilişkinin ilk biçimi, yine kaçınılmaz olarak, 'kendini kabul ettirme uğruna savaş' olacaktır" (2010, s. 36). Ancak köle ve efendi arasında mutlak bir güç ilişkisi olmadığından dolayı efendi her zaman özbilincinin farkında olmalı ve köle durumunda olan insanların özbilinçleri hakkında farkındalıklarının önüne geçmelidir. "Efendinin köleyi kendisi gibi gördüğü anda tarihin sonu gelmiş olacaktır. Çünkü tarih bir köle efendi diyalektigidir ve böyle bir durumda artık köle, efendi olmak için mücadele etmeyecektir" (Günay, 2003, s. 135).

Bumin'e göre; "kendini diğer özbilinçlere kabul ettirmek için "ölesiye savaş" aşamasında ve yine, biyolojik varlığının ortadan kalkma olasılığı karşısında duyacağı ölüm korkusu, köleyi, kölelik durumunu kabul etmeye iten başlıca neden olacak ve böylece Köle-Efendi diyalektiğinde büyük bir önem taşıyacaktır" (2010, s. 31). Bunun yanında Hegel diyalektiğinde unutulmaması gereken bir diğer nokta da, köle durumunda olan insanın elindeki ya da hayatını kaybetme korkusu karşısında savaşta geri çekilmesi hem onu kölelik konumuna mahkum etmekte, hem de seçim yapma yetisi bakımından özbilinc olması yolunda katkı sağlamaktadır. Bu yolla; "Hegel'in

ifade ettiği gibi, ‘özbilinç, saf özbilinç olarak kendisi için hayatın özsel (temel) bir şey olduğunu öğrenir’” (Hegel, 1980, s. 115’den aktaran Bumin, 2010, s. 33). Böylelikle efendi ile köle arasında değişken bir zemin ortaya çıkmaktadır. Özgürlüğü tanımayan bilinç olarak köle, başlangıçta yalnızca soyut bir düşünce olarak onu anımsamaktadır. Bunu değiştirmek isteyen ve kendi kendisinin farkına varan bilinç efendi karşısında eyleme geçtiğinde, kölenin özgürlük bilinci önce düşünsel zeminde gerçekleşecektir. “Bu yolla köle hiçbir toplumsal praksise başvurmadan, yani kendisinin özgür bir insan olduğuna dair edinmiş olduğu bilinci diğerlerine kabul ettirerek nesnel bir hakikat durumuna geçirmeyi denemeksizin, içinde yaşadığı çelişkiyi düşünsel düzlemde ortadan kaldıracak ve özgür olduğunu bildiği halde özgür olmadan yaşamasını meşrulaştıracak türde dünya görüşleri geliştirme işine girişecektir” (Bumin, 2010, s. 53).

Tarihsel açıdan bakıldığında insanlığın deneyimlediği tüm yaşantı birikimleri efendi köle diyalektiği ile örtüşmektedir. Bu ikili diyalektik sürekli bir savaş halinde var olmakta, ancak taraflardan biri gönüllü olarak savaştan çekilmekte, köle konumuna yerleşmekte ve diğerinin üstünlüğünü tanımaktadır. “Sosyolojik anlamda ‘sınıf çatışması’, sınıf ve statü farklılıkları ve bunların ortadan kalkıp kalkmayacağı konusu da ‘Köle Efendi Diyalektiği’nin içerdiği ‘tanınma’ kapsamında ele alınabilir” (Kiraz, 2011, s. 156). Söz konusu üstünlük savaşı yaşamın her alanında günümüz modern toplumlarda dahi yaşanmaktadır ve modernleşme ile teknolojik gelişmeler her ne kadar bilinçler arasındaki ayrımı ortadan kaldırmış gibi görünse de tersine bu ayrım ve savaş yalnız yönetim biçimlerinde değil, her alanda ve düşünce sistemlerinde varlığını sürdürmektedir.

İnsanın özgür olduğunu bildiği halde özgür olmamasını meşrulaştıracak türde dünya görüşleri geliştirmesi, etrafındaki nesnel gerçeklik karşısında şüpheli ve olumsuzlayıcı olması, bunun sonucu eleştirel bir bilinç ve söylem diline sahip olması sanat alanında ve diğer tüm yaşam alanlarında yeni ifade biçimlerinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Toplumsal sistemler genel hatlarıyla incelendiğinde toprağa dayalı bir yönetim biçimi olan feodalizmin Hegel’in Efendi-Köle diyalektiği ile karşılıklı örtüştüğü, toprak sahiplerinin efendiliklerini devam ettirmeleri için köle statüsündeki bireylere ihtiyaç duyduğu bir dünya düzenini yaşattığı görülmektedir. Ardından gelen kapitalist paradigma ise farklı bir söylemle gene Efendi-Köle diyalektiğini devam ettirmiş, efendi para ve sermaye uğruna kölenin özbilincini ortadan kaldırmıştır. Özgür bir toplumda özgür olmadan yaşayan birey gene piyasayı yönlendiren para ve sermaye sahiplerinin kölesi konumunda yaşamak zorunda kalmıştır. Kapitalizmin enformasyonist toplumlara evrildiği son yıllarda da gene eşitsiz bir toplum yapısı görülür, ancak bu kez bu eşitsizlik bilgi ve enformasyon ile sağlanmaktadır. Temelde bakıldığında, her dönemde ve toplumsal düzende efendi köle ilişkisi görülmekle birlikte kavramlar alt kategorilerine açılmış ya da kapsam ve sınırlılıkları farklılaşmıştır. Bunun yanında Hegel’in de ifade ettiği gibi köle ve efendi arasındaki ilişki mutlak bir değişmezlik olarak var olmamaktadır. Her zaman özbilincinin farkında olan birey efendi konumuna gelebilir, ancak bunun için var olan temel toplum yapısına karşı farkındalık geliştirmesi, kendi kendisinin farkında olması gerekir. Kapitalizm sermayeye sahip olan her insanın efendi konumunda yer alabileceğini özellikle vurgularken (ve böylelikle kölenin efendi için daha da fazla çalışması sağlanmış ve efendinin mevcut gücü giderek daha da

artmıştır), bilgi toplumlarında çalışma ve sermaye birikiminin yerini hız ve teknoloji çağında bilgiyi elinde tutan efendiler almıştır. Köle, efendi konumuna gelmek için sürekli değişen bir dünyada yeni bilgi üretmek zorunda ve üretilen yeni bilgi yeni toplumun efendileri tarafından kendilerine yaramayan bilgiler olarak toplumun beğenisine sunulmaktadır. Bu yeni toplumda efendi konumunda yer alan bireylerin kendi varlıklarını sürdürebilmeleri elde ettikleri bilgileri değerleri ölçüsünde kendilerine saklamakla ve kendi izin verdikleri derece ve zamanda topluma sunmaları ile gerçekleşmektedir. Bu toplumun köleleri ise efendi konumuna yükselmeyi arzulayan ve sürekli olarak yeni bilgi arayışında olan özbilinçtir.

Görüldüğü gibi Hegel'in diyalektik söylemi, her dönem ve toplumsal sistemde varlığını farklı isimler ve görüngüler altında sürdürmektedir. Bunun sonucu olarak, sınıf çatışmaları, statü farklılıkları dün olduğu gibi bugün de varlığını sürdürmekte ancak bu ikili ilişki karşısında bilincin eleştirel söylemi giderek değişmektedir.

3. HEGEL'İN DİYALEKTİĞİNDE FEMİNİST ELEŞTİRİ

Hegel'in diyalektik yaklaşımında efendi ve köle olarak ifade edilen karşıt kutuplar, toplumsal yapıya ve kadın erkek ilişkilerine bakıldığında benzer bir ikilik ve ötekilik durumunun yansımalarına dönüşmektedir. Hegelci efendi köle durumu birebir yansımasa da birbiri üzerinde egemenlik kurmaya çalışan bilincin karşılıklı savaşımı sosyolojik yönden de var olmaktadır. Erkek egemen bir toplum yapısı ve kadının erkeğin ötekisi olması durumu, erkeğin efendi konumuna taşınması ve buna karşılık kadının başkaldırısı, kadın özbilincinin kendini sorgulaması, kendini kabul ettirmesi ve bilinçler arasında yaşanan çatışma toplumsal yapılarıdaki ilişkilere benzer bir süreçle tarih içinde yer almıştır. Tekeli'ye göre; "Kadınların erkekler karşısında ikincilliğinin nedeni toplumlarda oluşturulan örf ve adetler, mitolojiler, dinsel teori ve pratikler ile ideolojilerdir. Bunları erkekler yaratmış ve kadınlara dayatmışlardır" (Tekeli, 1987, s. 157-177'den aktaran Yörük, 2009, s. 71). Bunun sonucunda verili bir gerçekliği yaşamaya mahkum edilen kadın yaşamı edilgen bir pozisyondan seyretmiştir. Belirli bir bakışla yaklaşılacak kadın, sonradan yaratılan bir teorinin bir nesnesi haline gelmiş, ötekileştirilmiştir. Varoluşçu feminizmin kurucusu ve en önemli temsilcisi Simone de Beauvoir; "bunun "öteki" olmayı reddeden, ötekiliğin kendilerini ilke ya da model olarak gören erkekler tarafından kadına yüklenen bir durum ya da özellik olduğunu düşünür: Erkek, kadını öteki ve alışılmadık dışında olan, kendi olmayan ve ancak erkek ile ilişkisi bağlamında var olabilen olarak tanımlar" (Cevizci, 2012, s. 683'den aktaran Coşkun K., 2016, s. 229).

Kadın öznenin ona verili olan bu düzeni sorgulayarak özbilinç konumuna gelmesi, kölelik (ikincilik) konumunu kabul etmemesi, nesne ve dış gerçekliğin kadının kendi gerçekliğine, öznel gerçekliğine dönüşmesi kapitalist paradigma ve modernizm boyunca devam etmiştir. "Feminizm, erkeklere kamusal alanın -iş, spor, savaş, hükümet- sorumluluğunu verirken, kadınları ev içinde ücretsiz çalışmaya, yani köleliğe mahkum eden, aile hayatının bütün yükünü onların sırtına bindiren toplumsal işbölümünün sorgulanmasıdır. 'Kadınları aşağı, bağımlı, ikincil konumda tutan bütün iktidar yapılarına, yasalara, geleneklere baş kaldırılmasıdır' (Watkins 1996, s. 5'ten aktaran Yörük, 2009, s. 63). Feminist eleştiri kadına dair tüm ikincil rolleri reddetmiş

ve erkek egemen bir toplum düzeninin tam aksini savunmuştur. “Beauvoir kadınların kurtuluşunun, varoluşçu bir anlayıştan hareketle, onları birer “kendinde varlık” (nesne) ile “başkası için varlık” arasında bir yerlerde tutmaya çalışan her türlü uygulamaya karşı çıkararak, kadınların da aynen erkekler gibi ve onlar kadar, “kendisi için varlık” olduklarını ortaya koymalarından geçtiğini söyler” (Coşkun K., 2016, s. 238). Bu anlamda modernizm, kadına ilişkin atfedilen tüm rollere başkaldırıldığı, özgür ve eşitlikçi bir toplum yapısı savunusunun, kadına verilen tüm ötekiliklerin ve nesne konumunun eleştirildiği bir dönemi başlatmıştır. Kozlu’ya göre; (2009, s. 1). “Demokrasinin, kentleşmenin, endüstriyel devrimin ivme kazandığı ve hızlı bir biçimde değiştiği bir dönem olan 20. yüzyıl, aynı zamanda kadınlar ve öteki olarak adlandırılan grupların daha insanca haklar elde edebilmek için mücadele ettikleri ve eylemler yaptıkları bir dönemdir” Tüm bu gelişmeler sanat alanında yeni bir ifade biçiminin oluşması için gerekli olan zemini hazırlamıştır.

Araştırma kapsamında feminist söylemin sanat alanına dahil edilmesine bakıldığında öncelikle aralarında savunular bakımından bazı temel farklılıklar vardır. Öncelikle feminizmin kökleri 17. yüzyıla kadar uzansa da en önemli gelişmelerin ve tartışmaların yaşandığı dönem modernizm olmuştur. Feminist söylem ve feminist eleştiri sanata ise 21. yüzyıl postmodern dönem kapsamında dahil edilmiştir. Manifestolar bakımından da aralarında bazı farklılıklar görülmektedir. Modernist feministler kadın erkek eşitliğini savunurken, postmodern feminizm bu eşitlikte kadının ikincil konumundan kurtulamadığını belirtmiştir. “Postmodern feministler kadın merkezli bir anlayışla, siyasal, politik, kültürel ve toplumsal yapıyı eleştirmişler ve kadın yanlı yaklaşımlar oluşturmuşlardır. Modernizmin kadın erkek savunusu içinde, ataerki yapının, pratikte korunan yönünü eleştirmişlerdir” (Kozlu, 2009, s. 8).

Sanatta postmodern süreç temelde dış gerçekliğin, verili düzenin bir eleştirisidir. Feminist sanatçılar da bu eleştirel söylemin peşinden ilerlemiş, ancak tematik olarak kadın üzerine yoğunlaşarak; “...erkeklerden ayrı olarak, birbirine benzeyen kitle kültürü ve yüksek sanat içinde kadınların ütopyik (içinde bulunan dönemlerin etkileriyle kimi zaman kutsal, kimi zaman cinsel bir obje kimi zaman ise varlığı sadece ev içerisinde tanımlanan... vb) imajlarını” eleştirmişlerdir (Kozlu, 2009, s. 6). Bazı feminist sanatçılar ‘kadınlığın ayırıcı yönlerini’ ortaya çıkarmaya çalışırken (Antmen, 2008, s. 2), diğerleri bu ayrımların ne zaman ve nasıl inşa edildiği, kadın bilincinin nasıl ikincil konuma taşındığı gibi sorulardan yola çıkarak eserler üretmişlerdir (Freland, 2008, s. 128). “Birinci kuşak feministler kadının özgül üretimlerine yönelirken, ikinci kuşak feministler erkek egemen bir dünyada kadının nasıl temsil edildiğiyle ilgilenirler” (Özdoğan, 2010, s. 113).

Postmodern süreç kapsamında erkek egemen bir toplum yapısına eleştirel bir dille yaklaşan ve yazınsal imgelerle görselleri bir araya getirerek göndermeler yapan sanatçılar arasında Barbara Kruger bu anlamda önemli bir yere sahiptir. “Kruger, kadın bedeninin fiziksel özelliklerine odaklanmak yerine kadın üzerindeki bir takım kültürel kodların sanatsal çözümlemesine yönelmiş, çalışmalarında erkek egemen düşünsel yapıları eleştirel göndermelerde bulunmuştur” (Sağlık, 2013, s. 44). Onun çalışmalarında aynı zamanda tüketim kültürüne, toplumsal sisteme

ve medyanın gerçekliği çarpıtın ikiyüzlülüğüne de bir başkaldırı söz konusudur. Yılmaz'a göre: "Sanatçının izleyici ile doğrudan iletişim sağlayan kısa ve açıklayıcı biçimde ifade ettiği bu metinlerinde, toplum, ekonomi, siyaset, cinsiyet ve kültür bir eleştiri içinde sentezlenmektedir" (Yılmaz, 2006, s. 319'dan aktaran Saygı, 2016, s. 90).

Kruger'in "You Are a Very Special Person" isimli çalışmasında (Görsel 1); bir kral tacı temsil edilmiştir ve bu temsille özel olmak durumu arasında ilişki kurulmuştur. Selmanpakoğlu'na göre; (2015, s. 516). "... Kral olmanın ya da herhangi bir taç sahibi olmanın bizi özel yapması, dahası birşey yapması arasındaki ilişkidir buradaki Temsil edilen gerçeklik kadın bilincine gönderme yaparken, kral tacı ile erkek imgesi vurgulanmış ve paradoksal bir yaklaşım elde edilmiştir. Kruger'in çalışması, erkek egemen bir toplumda metalaştırılan, ötekileştirilen, özbilincinin farkında olması 'kral' ya da diğerleri tarafından engellenen kadın bilincine yapılan bir müdahaledir.

Görsel 1. Barbara Kruger, "Untitled (You are a very special person)", 235.59 x 320.04 cm, Photographic silkscreen on vinyl, 1995, The Broad, Los Angeles

Hegel'in bağımlı özbilinç ve bağımsız özbilinç olarak ifade ettiği iki karşıt kutup, efendi ile köle ilişkisi, Kruger'in çalışmasında gerçekliğin temsili olarak farkında olma durumu haline dönüşmüş ve kölelik konumunda, ona yüklenen her türlü toplumsal statünün farkında olan fakat toplumsal gerçeklik kapsamında bunu meşrulaştıran kadın imgesine gerçekliğin duyurulması halini almıştır. Erkek bağımsız bir özbilinç konumunda yer alabilir, ancak kadın kendisi hakkında farkındalık geliştirerek ve "özel bir insan olduğunun" farkına vararak kendisini özbilinç konumuna taşıyabilir ve bağımsız bir varlık olarak yaşayabilir. Kruger'in çalışmasında yer alan manifesto budur.

Görsel 2. Barbara Kruger, "Untitled (I shop therefore I am/ Alışveriş yapıyorum, öyleyse varım!)", 125x125 cm., Screenprint on vinyl, 1987, The Museum of Modern Art, Manhattan

Kruger'in "*I Shop Therefore I am (Alışveriş Yapıyorum Öyleyse Varım)*" isimli çalışmasında (Görsel 2); gene ben olma durumlarına eleştirel bir yaklaşım söz konusudur. Ben alışveriş yaptığım, kapitalizme katkı sağladığım, toplumsal sistem içerisinde tüketici olarak yer aldığım sürece ben olurum, bir birey konumuna gelirim mesajı iletilmektedir. Doğrudan izleyene sunulan gerçeklik barındırdığı yan anlamlar ve gizli mesajlarla eleştirel ve sorgulayıcı bir dile sahiptir. Selmanpakoğlu'na göre; "Kruger'in çalışması, öznenin, kapitalist sistem içinde "tüketici" olarak varoluş kimliğine gönderme yapar. Irk, etnisite, din vs. zaten tüketim metaları olarak sistem tarafından kullanılsa da, odak kimlik tüketici olmasıdır. Böylece insanı vareden ve var ederken de belli bir tanım içine hapseden kimlik politikasını, fantazisini onaylamış olur" (2015, s. 520). Aktarmak istediği gerçeklik aslında, toplumun ve sistemin taleplerini yerine getirdiğin sürece, 'ben'in diğer bilinç durumlarını görmezden geldiğin ve kendi gücünün farkına varmadığın zaman yalnızca belirli eylemlerle, yani Efendi'nin senden talep ettiği şeyleri yerine getirerek Köle konumunda kalacağıdır. Bu nedenle kadın özbilincinn farkına varmalı ve bağımlı bir bilinç konumundan kurtulmalıdır. Warner'a göre ise, *Alışveriş Yapıyorum Öyleyse Varım* mesajında, "varlıktan kast edilen "ben" oluşturmaktır. Kişi, benliğine ancak alışveriş yaparak kavuşabilmektedir. "Sen tükettiğin şeysin" sloganının yaygın olarak kullanılmasıyla gelişen bu benlik ya da varoluş duygusu insanların bilinçaltına işlemektedir" (Warner, 1990, s. 726-742'den aktaran Dede, 2015, s. 29). Bu aynı zamanda sistemin yaratmak istediği etkidir. Böylece kadın bağımlı bir bilinç durumundan 'ben' olma durumuna ulaşmak için alışveriş yapmaya yönlendirilmekte, ama aslında bu yönelim onu tam olarak bağımlılığın merkezine yerleştirmektedir.

Görsel 3. Barbara Kruger, "Untitled (We don't need another hero)", 276.54 x 531.34 x 6.35 cm, Silkscreen on vinyl, 1987, Whitney Museum of American Art, New York.

"*We Don't Need Another Hero (Başka Bir Kahramana İhtiyacımız Yok)*" isimli çalışması da (Görsel 3), sanatta feminist hareketin önemli göstergelerini sunmaktadır. Kadının güçlü olduğunu, bağımsız bir bilinç olarak da yaşamsal varoluşta yer alabileceğini, 'öteki'ne, bir başkasına ihtiyacı olmadığını vurgulamaktadır. Bu çalışmada Kruger'in feminist hareketin başlarında kadın erkek eşitliğini savunan manifestonun aksine, kadının erkeğe ihtiyaç duymaması sloganı üzerinde, kadını yüceltme yoluna gitmiş ve dengeyi kadınsal çizgiye çekerek, kadının üstünlüğüne gönderme yapmıştır. 'Biz' olarak ifade ettiği topluluk tüm insanlığın ötekileştirilmiş kadınlarıdır ve her türlü dil, din, ırk ayrımı yapılmadan kendi farkındalıklarını geliştirmeleri üzerine eleştirel bir söylem diliyle mesaj görsellik ve tipografik etki ile vurgulanmıştır.

Görsel 4. Barbara Kruger, "Untitled (I know you are, but what am I? / Kim Olduğunu Biliyorum, Ama Ben Kimim?)", 45.72 x 60.96, Silkscreen on vinyl, 1988

Owens'a göre Kruger; "Your/My ya da diğer çalışmalarında kullandığı I/You gibi dile ait temsilleri" özneyi değiştirmek için kullanmıştır" (Owens, 2001, s. 236-237'den aktaran Kozlu, 2009, s. 12). Yani ben ve öteki, kadınlar ve erkekler, efendi ile köle ilişkisine gönderme yaparak, böyle bir ilişkinin ve diğeri üzerinde üstünlük kurmaya çalışan insan figürünün ya da toplumsal yapılar ve sistem dayatmalarının yalnızca bir kurgudan ibaret olduğunu, bireyin özgür olduğunu ve özgür olduğunu bildiği halde ona dayatılan toplumsal rolleri yaşamak zorunda olmasına nedenler bulmak yerine, özne konumuna gelebilmek için kendi varoluşsal gerçekliğinin farkına varmasının gerekliliğini temsil etmektedir. Özüdoğru sanatta feminist hareketi tanımlarken feminist sanatın; "sınırlarını erkeklerin koyduğu ve kaidelerini erkeklerin belirlediği bir sanat dünyasında kadın temsillerinin yarattığı stereotipleri" sorguladığını belirtmiştir (Özüdoğru, 2010, s. 114). Barbara Kruger'in de kadına dair ortaya koyduğu çalışmalar bu kadın algısını rahatsız edici bir gerçekliğe taşıyarak temsil etmektedir. Gouma-Peterson ve Mathews'in ifade ettiği gibi; (2008, s. 37). "Temsil, önceden belirlenmiş toplumsal cinsiyet kavramlarını yeniden sunarak farklılığı inşa eder; bu kavramlar, tüm kurumlarımızı şekillendirir ve ideolojimizin ve inanç sistemimizin temelinde yer alır. Aynı durum erkek ve kadın kimliği hakkındaki kültürel tanımlarımız için de geçerlidir".

Kruger; "I Know You Are, But What Am I (Kim Olduğunu Biliyorum, Ama Ben Kimim?)" isimli çalışmasında (Görsel 4); bu kez erkek figürü üzerinden 'ben ve sen' (I / You) ilişkisine yaklaşmıştır. Erkek imgesinin kendini bağımsız bir bilinç olarak görmesi fakat kadın algısının bağımlı olarak görülmesi diyalektiğini, toplumun eşitsizlik ve cinsiyet ayrımından sorgulamıştır. Aktarılmak istenen ileti, erkeğin kadın üzerindeki baskın rolü, eleştirel bir yaklaşımla ve ironik söylem diliyle karşıt söylenceyi doğurmuş ve Kruger, kadının karşı cins ya da toplumsal düzen karşısında edilgen konumda yer almasını basit tipografik unsurlarla ve

ben sen karşıtlığıyla vurgulamak istemiştir. Bu aktarım feminizmin yanında aynı zamanda sınıfsal eşitsizliğine, alt-üst sınıf diyalektiğine ya da iktidar-güç ilişkisine de dolaylı yoldan gönderme yapmaktadır. Kapitalizmin sermayeyi elinde tutan figürlerinin (efendi), kendileri için sermaye sağlayan sınıf (köle) üzerinde kazandığı savaşın ve Hegel'in bağımlı ve bağımsız bilinç olarak ifade ettiği özbilinçlerin yansımaları da görülmektedir. Erkek figürünün temsili (takım elbiseli) ve takındığı yüz ifadesi (dudak bükme) iletilmek istenen mesajın ironik diline vurgu yapmakta ve bağımlı bilinç konumunda yer alan bireyin bu gerçeklik karşısında geliştirmesi gereken farkındalığı saf gerçeklik olarak ortaya çıkarmaktadır.

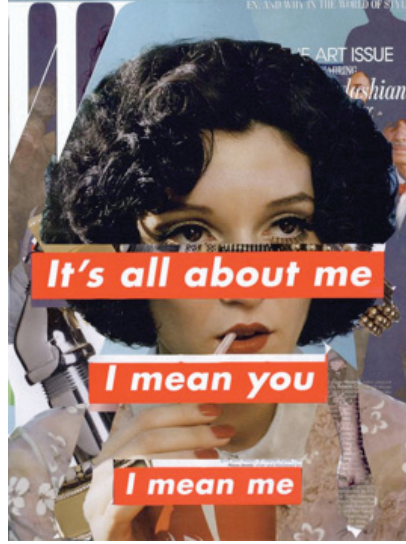
Kruger gene toplumsal sistem içinde kadına atfedilen rolleri eleştirel ve kendine özgü söylem diliyle aktardığı *“Is This My Only Purpose (Bu Yapmam Gereken Tek Şey Mi?)”* isimli çalışmasında (Görsel 5), kadın figürünü yemek yapma eylemi içerisinde betimlemiştir. Tarih boyunca erkeğin bağımsız olarak gerçekleştirdiği eylemler ve çalışma görevlerinin karşısına yerleştirilen kadının erkeğe bağımlı ve ev içerisindeki görevleri feminist sanat hareketi içerisinde farklı sanatçılar tarafından seçilen ve eleştirel bir yaklaşımla vurgu yapılan temel konulardan biri olmuştur.

Görsel 5. Barbara Kruger, *“Untitled (Is this my only purpose?/Bu yapmam gereken tek şey mi?)”*, 1992

Barbara Kruger bu gerçekliği, modern toplumlardan bir sahne yerine tarihsel olarak eski olduğuna gönderme yaparak ve bu göndermenin kadın figürünün giyiminden ve mutfak algısının tanımlanmasından anlaşılacağı bir perspektif ve kompozisyon içerisine yerleştirerek, bu algının (bağımlı bilinç konumunun) modern toplumlarda dahi devam etse de artık terk edilmesi gereken bir gerçeklik olduğuna vurgu yapmaktadır. Bunun için de kadının erkeğin ona yüklediği toplumsal roller karşısında edilgen olan rolünün tersine dönmesi ve ona biçilen rolü kabul etmemesi gerekmektedir. Gornick'in de ifade ettiği gibi; *“Kadınlar, bütünlüğe ulaşmak için... bir hamle yaparak kendi deneyimlerinin merkezine ulaşmalı ve hayatlarını değiştirmek istiyorlarsa, bu deneyimi bilinç düzeyine çıkarmalıdır. Kadınlar, daima kim ve ne olduklarını daha net olarak görmeye, daha kesin olarak hatırlamaya, ve tam olarak tanımlamaya çalışmalıdırlar”* (Gornick, 1973, s. 112'den aktaran Peterson ve Mathews, 2008, s. 34). Yani kadın, tarih

boyunca bastırılan ‘ben’ deme özgürlüğüne ve özbilincine sahip olmalı ve böylece karşıt cins / öteki / efendi ile savaş içerisine girerek, kendisini bir özbilinç olarak var etmeli, efendi karşısında üstünlük elde etmeli ya da efendinin onun varlığını tanımasını sağlamalıdır. Bu bakımdan Kruger’in bu çalışmada, feminist söylemin iki farklı kuşağını da temsil ettiği; hem kadın erkek eşitliğini, hem de kadının erkek karşısındaki üstünlüğünü betimlediği görülmektedir.

Görsel 6. Barbara Kruger, "Untitled (It's all about me / I mean you/ I mean me / A world of vanity)", 1992

Kolaj tekniğini kullanarak özellikle 1960'ların Pop Sanat hareketine ve onun herşeyi alınıp satılan bir meta nesne haline getirilen kapitalizm eleştirisine gönderme yaptığı, bunun yanında gene toplumsal gerçeklik karşısında eleştirel bir dil geliştirdiği; "It's All About Me (Hepsi Benim hakkımda)" isimli çalışması (Görsel 6), Kruger'in feminist söyleminin kadın merkezli manifestosunu diğer çalışmalarda olduğu gibi ortaya çıkarmaktadır. "Hepsi benim hakkımda/ Seni kastediyorum/ Ben demek istedim" dilsel ifadelerinin yer aldığı afişte Kruger, ben-sen ilişkisini bu kez kadın-erkek ilişkisi üzerinden değil, izleyici ile etkileşim yoluyla ifade etmiş ve bu yolla doğrudan olmayan ve dolaylı olarak ifade ettiği cinsiyet rollerine gönderme yapmıştır. Bu bağımlı bilinç durumunu yaşayan tüm kadınları tanımlarken aynı zamanda onların bütünsel olarak bir gerçekliği deneyimlediği ve toplu bir eylemsel yapının gerekliliği konularına vurgu yapmıştır. Hegel'in Efendi-Köle diyalektiğinde olduğu gibi kadının efendi konumuna gelebilme için ona verilen gerçekliği aşmasının gerektiği ve bunun farkında olarak karşıt eylemle savaşa girmesinin onu bağımsız bilinç konumuna taşıyabileceği mesajı görsel imgeler ve dilsel göstergelerle izleyiciye aktarılmıştır.

Görsel 7. Barbara Kruger, "Untitled (You're not yourself/Sen kendin değilsin)", 27.3 x 18.1 cm, Photograph and type on paper, 1981, Mary Boone Gallery, New York

You Are Not Yourself (Sen Kendin Değilsin) ifadelerinin yer aldığı çalışma (Görsel 7), gene sanatta feminist hareket kapsamında değerlendirilebilecek bir yaratımdır. Afiş niteliği taşıyan çalışmada iletilmek istenen mesaj izleyiciye doğrudan sözcükler aracılığıyla gönderilmekte ve kadın figürü üzerinden toplumun tüm kadın bilincine duyurulmaktadır. "Sen Kendin Değilsin" söylemiyle aktarılmak istenen, kadın imajının ona karşıt cins ve toplumsal düzen tarafından yüklenen bir anlayış olduğu, özgür ve eşitlikçi bir toplum için Hegel diyalektiğinin karşıtların savaşı ve özbilinç durumuna gelme halinin kadın tarafından bilinçli olarak sezilmesi ve yaşanması gereken bir eylem olduğudur. "... her nasılsa baştan beri var olan, sabit, dolayısıyla en azından tarihin belli bir noktasında bağlamıyla ilgi kurulmaksızın gün yüzüne çıkarılabilecek bir kadınlığın izinin sürülmesi"nin gerekliliği Kruger'in incelenen çalışmasında da göstergeler arasından temsil edilen gerçekliktir (Peterson ve Mathews, 2008, s. 69). Bu gerçeklik çalışmanın dilsel göstergeleri ile aktarıldığı kadar görselin parçalanmışlığı, yapısöküm yaklaşımı bakımından da dile getirilmektedir.

Kruger ötekilik yaklaşımını dile getirdiği afiş ve kolaj çalışmalarının yanında aynı eleştirel bilinçle mimari ölçekte mekan yerleştirmeleri, yazı giydirmeleri de yapmıştır (Görsel 8-9). Bu çalışmalarda Kruger, diğer çalışmalarında olduğu gibi yalnızca kadın sorunlarına dikkat çekmek yerine, tipografinin ve metinsel dilin güçlü etkisini kullanarak bütünsel olarak cinsiyet ayrımına, biçilen rollere, toplumsal düzene ve efendi-köle ilişkisine göndermeler de bulunmuştur.

SONUÇ

İncelemeler sonucunda, Hegel'in Efendi- Köle diyalektiği olarak tanımladığı birbiri üzerinde üstünlük elde ederek bağımlı bilinç konumundan bağımsız bilinç konumuna taşınan insan algısı ve onun varoluş sürecinin, tarih boyunca her alanda varlığını sürdürdüğü ve gücü elinde tutan tarafın karşıt olanı ötekileştirme ve bağımlı duruma getirme yoluna gittiği görülmüştür. Hegel'in de ifade ettiği gibi taraflardan biri yapılan savaşta kendini geri çekmiş ve bağımlı olmayı bilinçli olarak kabul etmiştir. Bu onun aynı zamanda yaşama karşı edilgen bir konumda yer almasına da neden olmuştur. Değişen çağ, yaşanan düşünsel ve toplumsal gelişmeler, bu bağımlılığın mutlak zorunluluk olmadığı savunusunu gündeme getirmiş ve özellikle toplumsal cinsiyet alanında feminizm hareketi kadın erkek eşitliğini savunarak kendini var etmiş, daha da ileri giderek kadını erkekten üstün bir konuma taşımaya çalışmıştır.

Sanat alanına bakıldığında da postmodern dönem kapsamında özellikle 1960'lardan sonra feminizmin görsel sanat eserlerinde yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmalar çoğunlukla kendi varoluşsal kimliklerinin farkında olan, bu anlamda özbilinç konumunda yer alan kadın sanatçılar tarafından başlamış, ortaya konulan çalışmalar da bu anlamda toplumsal bir farkındalık geliştirme adına önemli bir görev üstlenmiştir. Bu sanatçılar arasında Barbara Kruger, feminist hareketin ikinci kuşağında yer almış ve kadınlık durumları yerine dilsel göstergelerden yararlandığı çalışmalarında, onun ötekileştirilmesi algısına eleştirel bir biçimsel dille yeni bir yorum getirmiştir. Kruger yalnızca cinsiyet sorunları ile değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizliğin her yönüne vurgu yaparak toplumsal bilincin farkındalığına yönelik önemli bir görev üstlenmiştir.

Son olarak, feminist hareket içinde yer alan tüm çalışmaların görünürde yalnızca belirli bir sorunu gündeme getirmek amacıyla ortaya konulmalarına karşılık temelde tüm bu sorunların ötesine geçerek sanatın amacı (sanat-toplum ilişkisi) ve toplumsal düşünce (felsefe-sosyoloji-psikoloji ilişkisi) gibi önemli konuları sorgulayarak bilinç düzeyine taşıdıkları sonucuna ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Antmen, A. (2008). *Sanat cinsiyet (Haz. Antmen, Ahu)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bumin, T. (2010). *Hegel- Bilme Problemi, Efendi-Köle Diyalektiği, Praksis Felsefesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefenin kısa tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Coşkuner K., C. (2016). *Simone de Beauvoir: Ötekiliğin kabulü. Beytulhikme an International Journal of Philosophy*. 6(2): 227-243.
- Dede, E. (2015). *1960 sonrası tüketim kültürünün sanata yansımaları. Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 3(4): 17-46.
- Freeland, C. (2008). *Sanat Kuramı (Çev. Demir, Fisun)*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Gornick, V. (1973). *Toward a definition of female sensibility. The Village Voice'den aktaran Peterson, T. ve Mathews, P.* (2008). *Sanat cinsiyet, sanat tarihi ve feminist eleştiri (Haz. Antmen, Ahu)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Günay, M. (2003). *Felsefe tarihinde insan sorunu*. İzmir: İlya Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (1980). *La Phenomenologie de l'Esprit (Fr.Çev. Hyppolite, J.) Aubier'den aktaran Bumin, T.* (2010). *Hegel-Bilme Problemi, Efendi-Köle Diyalektiği, Praksis Felsefesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2004). *Tinin görüngübilimi (Çev. Yardımlı, Aziz)*. İstanbul: İdea Yayınevi'nden aktaran Kiraz, S. (2011). *Yabancılaşmanın kökeni üstüne. FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 12, s. 147-169.*
- Kiraz, S. (2011). *Yabancılaşmanın kökeni üstüne. FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 12, s. 147-169.*
- Kozlu, D. (2009). *Modernizm sonrası postmodern hareket içinde kadının yeri. ART-E Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*.
- Owens, C. (2001). *Discourse of Others: Feminist and Postmodernism (1983), Art and Feminism, (Ed: Helena Reckitt, Peggy Phelan)*. Hong Kong: Phadion Press Ltd'den aktaran Kozlu, D. (2009). *Modernizm sonrası postmodern hareket içinde kadının yeri. ART-E Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*.
- Özudođru, Ş. (2010). *Feminist sanata iki farklı yaklaşım: Gerilla kızlar ve Cindy Sherman. Gazi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi. Sayı 6, s. 111-133.*
- Peterson, T. ve Mathews, P. (2008). *Sanat cinsiyet, sanat tarihi ve feminist eleştiri (Haz. Antmen, Ahu)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sağlık, E. (2013). *Kamusal alanda kadınlık hallerinin temsili. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi. Sayı 24, s. 41-52.*
- Saygı, S. (2016). *Kamusal alanda sözcüklerle sanat. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi. Sayı 29, s. 87-99*
- Selmanpakoğlu, C. (2015). *Gerçekliğin kimlik kurgusuna ajansal sanat girişimi. Sanat, Gerçeklik ve Paradoks Uluslararası Sanat Sempozyumu, Muđla Sıtkı Koçman Üniversitesi. s. 513-526.*
- Tekeli, Ş. (1987). *Kadınlar için yazılar. İstanbul: Alan Yayıncılık'tan aktaran Yörük, A.* (2009). *Feminizm/ler. Sosyoloji Notları Dergisi. Sayı 7, s. 63-76.*
- Watkins, A. S., Rueda, M. ve Rodriguez, M. (1996). *Yeni başlayanlar için feminizm (Çev. Arıkan, Ö.)*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Warner, W. (1990). *The resistance to popular culture. Oxford University, American Literary History*. 2 (4) 726-742'den aktaran Dede, E. (2015). *1960 sonrası tüketim kültürünün sanata yansımaları. Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 3(4): 17-46.
- Yılmaz, M. (2006). *Modernizmden postmodernizme sanat*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Yörük, A. (2009). *Feminizm/ler. Sosyoloji Notları Dergisi. Sayı 7, s. 63-76.*

GÖRSEL KAYNAKÇASI

Görsel 1. Barbara Kruger, *Untitled* (You are very special person)
<http://www.artnet.com/artists/barbara-kruger/untitled-you-are-a-very-special-person-a-6X3gyezl1uTx8SPCkmyMuA2>
(Erişim: 28.05.2017)

Görsel 2. Barbara Kruger, *Untitled* (I shop therefore I am / Alışveriş yapıyorum öyleyse varım)
http://www.spruethmagers.com/artists/barbara_kruger@viewq42 (Erişim: 18. 05. 2017)

Görsel 3. Barbara Kruger, *Untitled* (We don't need another hero) <https://www.sartle.com/artwork/untitled-we-dont-need-another-hero-barbara-kruger> (Erişim: 18. 05. 2017)

Görsel 4. Barbara Kruger, *Untitled* (I know you are, but what am I? / Kim olduğumu biliyorum ama ben kimim?)
<http://www.theworldsbestever.com/2012/06/08/pee-wee-herman-in-a-barbara-kruger-style/> (Erişim: 18. 05. 2017)

Görsel 5. Barbara kruger, *Untitled* (Is this my only purpose? / Bu yapmam gereken tek şey mi?)
<http://restlessmindsandconstantfetishes.tumblr.com/post/83950895819/fruitbodies-is-this-my-only-purpose-barbara>
(Erişim: 28.05.2017).

Görsel 6. Barbara Kruger, *Untitled* (It's all about me / I mean you / I mean me / A world of vanity) <https://tr.pinterest.com/pin/122512052343416517/> (Erişim: 18. 05. 2017)

Görsel 7. Barbara Kruger, *Untitled* (You're not yourself / Sen kendin değilsin)
http://www.nytimes.com/slideshow/2017/02/13/t-magazine/the-pictures-generations-greatest-hits/s/pictures-generation-slide-MYOG.html?_r=0 (Erişim: 18. 05. 2017)

Görsel 8. Barbara Kruger, *Untitled* (It's our pleasure to disgust you) <https://tr.pinterest.com/mariekazalia/ed-ruscha-etc/>
(Erişim: 18. 05. 2017)

Görsel 9. Barbara Kruger, *between being born and dying* Interior installation
<http://twilightstarsong.blogspot.com.tr/2011/05/art-y-farty-friday-barbara-kruger.html> (Erişim: 28. 05. 2017)